

WPROWADZENIE

Według Rolanda Barthes'a współczesny mit jest słowem określanym przez sposób jego wypowiedzienia¹, ale i słowem „wybrany przez historię: nie mógłby się wyłonić z samej «natury» rzeczy”². Jeśli podstawimy pod nie imię związane z historią, takie jak na przykład Che Guevara, Józef Piłsudski, Elżbieta I lub – cofając się do wcześniejszych epok – Bolesław Chrobry, Konstantyn Wielki, Cyceon, Perykles, to czy odnosi się ono do realnej postaci historycznej, czy może raczej do naszego współczesnego wyobrażenia na jej temat?

Głównym celem niniejszej pracy jest rozważenie powyższej kwestii na przykładzie wyjątkowej królowej ze świata starożytnego. Kleopatra Filopator, egipska władczyni z dynastii ptolemejskiej zwanej Lagidami³, znana współcześnie po prostu jako Kleopatra VII lub Kleopatra⁴ (około 69–30 przed Chrystusem), fascynuje mnie od wielu lat. Obecnie jej wizerunek spotykamy w salach muzealnych nie tylko na starożytnych podobiznach, lecz także na późniejszych dziełach malarskich. Wykreowane w antyku wyobrażenie Lagidki uległo deformacji wraz z upływem czasu i w XIX wieku przeniknęło do wielu obszarów kultury popularnej. Ta zredukowała cechy postaci historycznej do symbolu pięknej władczyni ze starożytności, wyróżniającego się przypisanymi jej fryzurą i makijażem. Stworzyła w ten sposób produkt komercyjny – egzotyczną pop-królową. Ta królowa przemawia dziś do nas z reklam telewizyjnych, witryn sklepowych z odzieżą czy zabawkami,

¹ R. Barthes, *Mitologie*, przeł. A. Dziadek, Warszawa 2008, s. 239.

² Ibidem, s. 240.

³ Ptolemeusze wywodzili się od jednego z dowódców Aleksandra Wielkiego, króla macedońskiego, o imieniu Ptolemeusz, który był synem Lagosa (stąd dynastia zwana jest także Lagidami, czyli potomkami Lagosa) i pod koniec IV wieku przed Chrystusem zdobył władzę nad ówczesnym Egiptem (szerzej na ten temat: patrz podrozdział *Zarys panowania dynastii Ptolemeuszy* w rozdziale pierwszym). W niniejszej publikacji przyjęłam nomenklaturę podaną przez J. von Beckeratha (idem, *Handbuch der ägyptischen Königsnamen*, München 1984, s. 118–122).

⁴ Kleopatra Filopator, grec. Κλεοπάτρα Φιλοπάτωρ była córką Ptolemeusza XII Nowego Dionizosa (grec. Πτολεμαῖος Νέος Διόνυσος), zwanego Auletesem (grec. Αὐλητής). Pełna egipska tytulatura królowej w: J. von Beckerath, op. cit., s. 121–122, 294.

a także jest wspomniana z imienia na wielu kosmetykach i przedmiotach codziennego użytku.

Jak rozumiem postać Kleopatry jako współczesny mit? Przyznam, że jest to jedno z najtrudniejszych pytań, z jakimi musi zmierzyć się badacz zajmujący się tą władczynią. Dla jednych Ptolemejka ma oblicze Elizabeth Taylor, dla drugich to królowa z dużym nosem na antycznych monetach lub temperamentna animowana postać z przygód Asteriksa i Obeliksa⁵. Dla mnie wszystkie te odpowiedzi są tak samo istotne i prawdziwe, Kleopatra jest każdym z owych wizerunków jednocześnie. Uważam ją za współczesny mit według koncepcji Barthes'a, ponieważ ukazuje on wielowarstwowość tej postaci. Kiedy staram się wytłumaczyć swoją wizję królowej jako owego współczesnego mitu, na myśl przychodzi mi wspańnięle cukiernicze dzieło autorstwa Sandry Smiley⁶. To piękny wypiek w kształcie popiersia Elizabeth Taylor w roli Kleopatry, który – jak każdy tort – ma warstwy. Tak możemy wyobrazić sobie recepcję królowej przez ponad dwa tysiące lat, jako nakładające się na siebie kolejne wyobrażenia władczyni, tworzone przez następujące po sobie epoki. Każde z nich ma inny smak, lecz jest równie ważne jak pozostałe. Jednakże to współczesność niczym masa cukrowa i czekolada nadają im ostateczny kształt, narzucony przez kreację aktorską Elizabeth Taylor z 1963 roku, która zdominowała nasze postrzeganie Kleopatry, o czym w dalszej części tekstu. Piękność aktorki, bogactwo jej strojów i romanse z Rzymianami rozgrywające się w monumentalnych sceneriach, ukształtowały dwudziestowieczne postrzeganie Ptolemejki. Od prawie sześćdziesięciu lat mijających od daty powstania filmu Josepha Mankiewicza nadal mamy do czynienia z kolejnymi przekształceniami tego, przecież już samego w sobie recepcyjnego, wizerunku Ptolemejki. Porównanie współczesnego mitu królowej do tortu oddaje również to, że obecnie dosłownie konsumujemy wszelkiego typu reprezentacje władczyni, stała się ona produktem na sprzedaż. Jak doszło do wykreowania takiego wizerunku?

Powtarzając się od czasów rzymskich co kilkanaście czy kilkadziesiąt lat fale egiptomanii⁷, szczególnie w swej nowożytnej odsłonie w XIX wieku, ugruntowały praktykę komercyjnego wykorzystania przedstawień królowej najpierw w sztukach teatralnych, a wraz z rozwojem techniki – w filmach i wszelkich innych wytworach kultury popularnej. Wszechobecność wizerunku Kleopatry w otaczającym nas świecie pozwala na badanie zjawisk popkulturowych przez pryzmat jej osoby. Jako jedna z nielicznych postaci historycznych Lagidka jest wykorzystywana w tekstach kultury (dziełach malarskich, powieściach, filmach, wreszcie różnego typu usługach) jako symbol Wschodu, starożytnego wampa, rozkapryszonej

⁵ R. Goscinny, A. Uderzo, *Astérix et Cléopâtre*, Paris 1968.

⁶ Za: cake-decorating-corner.com (dostęp: 24.05.2020).

⁷ Zobacz m.in. S.-A. Ashton, *Roman Egyptomania*, London 2004.

kobiety pragnącej władzy. Kinematografia oraz rynek produktów, podobnie jak wcześniej sztuka i literatura, ukazują taką władczynię, jaką chce widzieć odbiorca-konsument: piękną (graną przez wielkie gwiazdy filmowe – Vivien Leigh, Elizabeth Taylor, Monicę Bellucci czy Sophię Loren), kuszącą i zniewalającą młodą kobietę uwikłaną w romans w baśniowym otoczeniu. Można zakupić meble sygnowane imieniem Kleopatry lub kosmetyki, żeby przez namiastkę kąpieli w mleku choć na chwilę poczuć się jak królowa, a także zrobić makijaż nawiązujący do zaprezentowanego przez Elizabeth Taylor w filmie z 1963 roku. Proponuje się też wyjazd na wycieczkę zatytułowaną jej imieniem czy kolację w restauracji nazwaną na jej cześć. Niesłychane wręcz rozpowszechnienie przykładów recepcji obrazu Lagidki ugruntowało błędne założenie, że Kleopatra może uchodzić za jedną z lepiej poznanych kobiet antycznego świata. Powyższe spostrzeżenia zainspirowały mnie do zajęcia się problematyką dotąd w pełni nieprzebadaną, ponieważ na polskim rynku wydawniczym brakuje zbiorczej publikacji na temat transformacji wizerunku Kleopatry, szczególnie uwzględniającej popkulturę w XX i XXI wieku⁸.

Każda osoba zajmująca się analizą postaci królowej dostrzeże, że obraz władczyni ukazywany po okresie starożytności, a szczególnie od XIX stulecia, nie jest tożsamy z wnioskami z krytyki antycznych tekstów. Życie Lagidki nadal stanowi wyzwanie badawcze, gdyż naukowcy zajmujący się dziejami ptolemejskimi napotykać na barierę w postaci braku literackich źródeł egipskich z tego czasu, mając za bazę naukowych rozważań jedynie – przeważnie stronnicze – przekazy spisane przez obywateli Rzymu. O potrzebie zmiany tego stanu rzeczy świadczą wzmianki dotyczące recepcji wizerunku Kleopatry w najnowszych publikacjach naukowych z historii starożytnej⁹. W tej książce pragnę pójść krok dalej i całą swoją pracę poświęcić analizie przedstawień królowej na przestrzeni dziejów.

Celem badawczym jest weryfikacja hipotezy mówiącej o tym, że współczesny wizerunek Kleopatry powstał w efekcie zderzenia się jego wizji historycznej – a przynajmniej tak rozumianej przez historyków profesjonalistów – z obrazem lansowanym przez twórców kultury popularnej¹⁰, wykorzystujących tradycję kulturowego postrzegania postaci egipskiej królowej z I wieku przed Chrystusem¹¹.

⁸ Recepcja wizerunku ostatniej ptolemejskiej władczyni w Egipcie była oczywiście podejmowana przez badaczy, patrz: *Stan badań nad Kleopatą VII*, s. 15–23.

⁹ Patrz: S.M. Burstein, *The reign of Cleopatra*, Westport 2004; A. Łukaszewicz, *Kleopatra. Ostatnia królowa starożytnego Egiptu*, Warszawa 2005; W. Schuller, *Kleopatra: Königin in drei Kulturen. Eine Biographie*, Reinbeck 2006.

¹⁰ O stosunku historyków do kultury popularnej, sporze o nią z kulturoznawcami i badaniach nad historią mediów jako miejscu potencjalnego porozumienia tych dwóch dyscyplin naukowych m.in. w: G. Turner, *British Cultural Studies. An Introduction*, London–New York 2003, s. 152–154.

¹¹ Przyjmuję jako najbardziej znaczące poglądy na kulturę popularną zaproponowane przez Johna Fiske i Marka Krajewskiego (J. Fiske, *Understanding Popular Culture*, London 1989; wyd. polskie: idem, *Zrozumieć kulturę popularną*, przeł. K. Sawicka, Kraków 2010; M. Kra-

Władczyni ta jest jednym z nielicznych, jeśli nie jedynym przykładem postaci historycznej, której obraz w sposób cykliczny był ukazywany w sztuce przez kolejne epoki. W konsekwencji podejmę próbę weryfikacji hipotezy mówiącej, że dzisiejszy wizerunek Kleopatry VII jest zarazem echem obrazu wykreowanego przez starorzymskie źródła – przejętego przez sztukę (szczególnie malarstwo oraz dramaty) – i skonstruowanego w XIX wieku mitu (w rozumieniu Barthes'a) starożytnej *femme fatale*¹².

Analiza przedstawień królowej z I wieku przed Chrystusem w recepcji poantycznej pozwoli zrealizować kolejny cel naukowy pracy i odpowiedzieć na pytanie, w jaki sposób doszło do przekształcenia postaci jednej z władczyń starożytności w wytwór kultury popularnej. Wizerunek Kleopatry zostanie potraktowany jako parafraza, przenikająca z opisów królowej zawartych w starożytnych źródłach literackich do dzieł artystycznych – szczególnie w wieku XIX – która przez praktyki intertekstualne znajdująca swój wyraz w różnych przejawach kultury popularnej. Parafraza oznacza modyfikację lub rozwinięcie tekstu z zachowaniem kluczowych elementów oryginalnego fragmentu dzieła. W niniejszej pracy, idąc za omówioną poniżej koncepcją Julii Kristevy, postać historyczna Ptolemejski zostanie potraktowana jako pierwowzór współczesnego oblicza królowej. Przez kolejne wieki recepcji był on modyfikowany i rozwijany, jednak zachował kluczowe elementy stwierdzeń przekazanych przez starożytne źródła materialne oraz literackie.

Analiza wizerunku zostanie przeprowadzona na wybranych przykładach obejmujących malarstwo, kinematografię, telewizję, internet oraz produkty i usługi komercyjne (reklamy, kosmetyki, zabawki i inne), co pozwoli odpowiedzieć na pytanie, w jaki sposób doszło do wspomnianego przekształcenia. Dzieła wybrano ze względu na fakt ich przetrwania do czasów współczesnych (szczególnie dziewiętnastowieczne i starsze), przynależność do zbioru reprezentatywnego dla swojego typu i epoki powstania, a także ich dostępność dla przeciętnego współczesnego odbiorcy (na przykład w sieci, publikacjach, opracowaniach). Nie zamierzam bowiem tworzyć katalogu wszystkich przedstawień Kleopatry, co jest samo w sobie zadaniem niewykonalnym, jeśli chodzi o wytwory kultury popularnej takie jak strony internetowe, działalność internautów, produkty i usługi komercyjne. Należy przy tym podkreślić, że we współczesnych badaniach historycznych nader chętnie sięga się w celu wizualizacji postaci Kleopatry po obrazy królowej wykreowane w sztuce, głównie dziewiętnastowiecznym malar-

jewski, *Kultury kultury popularnej*, Poznań 2005). Szerzej na ten temat piszę w podrozdziale *Egiptomania a kultura popularna – kultura popularna a egiptomania* w rozdziale drugim.

¹² Określenie to jest oczywiście anachronizmem, ale w moim przekonaniu pozostaje aktualne w przypadku mówienia o recepcji Kleopatry. Już w starożytności Horacy w jednej ze swych pieśni nazwał Lagidkę *fatale monstrum*, czyli „złowieszczym potworem” (Hor. *Carmina* I 37).

stwie i dwudziestowiecznym filmie, ponieważ warsztat historyka nie pozwala na zwizualizowanie władczyni na użytek odbiorcy, a jedynie na opisanie jej postaci. Dlatego liczne publikacje naukowe poświęcone czasom królowej ilustrowane są, choćby na okładce, przedstawieniami Lagidki stworzonymi przez Alexandre’a Cabanela, Lawrence’a Alme-Tademę czy Johna Williama Waterhouse’a, które odbiorca jednoznacznie kojarzy z tą postacią.

Nowej, krytycznej dyskusji wymaga również pogląd, że wizerunek królowej stał się kliszą, „linkiem” do europejskiego pojmowania Egiptu, a ona sama – obok Tutanchamona i Nefertiti – jedną z głównych postaci potocznie kojarzonych z władcami Egiptu, choć z perspektywy ponad trzech tysięcy lat historii kraju nad Nilem ich rządy były jedynie epizodami. W przeciwieństwie do innych znanych postaci świata antycznego, między innymi Platona, Aleksandra Wielkiego i Juliusza Cezara, których dokonania miały istotny wpływ na losy ówczesnego świata, zdaje się, że Kleopatra została zredukowana do symbolu pięknej, młodej i ambitnej władczyni, popełniającej samobójstwo przy użyciu jadu żmii. Wykażę wreszcie, że królowa panująca w kraju nad Nilem została włączona do historii Europy, a następnie zawłaszczona przez artystów tworzących na terenie Starego Świata lub w jego dawnych koloniach¹³. Z tych względów zaprezentowana perspektywa spojrzenia na Kleopatrami VII będzie mieć w pełni wymiar europejski.

Stan badań nad Kleopatrami VII

Jest oczywiste, że nauka historyczna na przestrzeni czasu rozwijała się oraz doskonaliła sposób odtwarzania dziejów. Jednakże od końca XIX stulecia, a szczególnie w XX wieku można zaobserwować trend mający na celu specjalizację poszczególnych dyscyplin naukowych, co doprowadziło do gwałtownego ich rozwoju, często do wieloaspektowego spojrzenia na problematykę badawczą. W humanistyce i wyrosłych z niej naukach społecznych spotykamy bowiem różne rozumienie wiedzy o przeszłości i wiele metod jej badania. Historycy opierają je na historiografii pojmowanej jako całokształt dorobku literatury historycznej i wypracowanej przez siebie metodologii, stanowiących podstawę dla dalszych dociekań naukowych¹⁴. Z kolei według społeczno-regulacyjnej koncepcji Jerzego Kmity – twórcy poznańskiej szkoły kulturoznawczej – sama kultura stanowi określony zasób wiedzy podzielanej przez społeczeństwo, której można się na-

¹³ Dlatego interesująca jest hipoteza o wykorzystaniu postaci Lagidki w budowaniu swojej tożsamości przez Afroamerykanów i feminizm afroamerykański po II wojnie światowej, za: F.T. Royster, *Becoming Cleopatra. The Shifting Image of an Icon*, New York 2003, s. 119–210.

¹⁴ Więcej na ten temat m.in.: J. Topolski, *Metodologia historii*, Warszawa 1973, s. 57–192; idem, *Jak się pisze i rozumie historię. Tajemnice narracji historycznej*, Warszawa 1998, s. 99–202.

uczyć (w przeciwieństwie do dziedziczenia konkretnych cech fizycznych i psychicznych). Składa się na nią zarówno wiedza świadomie akceptowana (*knowledge that*), w tym ta z zakresu historii i historiografii przyswojona w cyklu nauki, jak i milcząco respektowana (*knowledge how*) przez uczestnika kultury¹⁵. Natomiast w antropologii wiedzy Fredrika Bartha¹⁶ stan tejże ulega zmianie w kontekście relacji społecznych w procesie wymiany informacji pomiędzy poszczególnymi członkami społeczeństwa lub całymi społeczeństwami. Zrozumienie różnych stanowisk dotyczących postrzegania wiedzy o przeszłości i elementów składających się na tę wiedzę jest szczególnie istotne w przypadku takich postaci jak Kleopatra, przenikających z historii do współczesnej nam kultury i stających się jej mitami.

Podążając za definicją Geralda Prince'a, według której narracyjność jest zbiorem charakterystycznych, formalnych i kontekstualnych cech odróżniających opowiadanie od tego, czym opowiadanie nie jest (nieopowiadania)¹⁷, można przyjąć, że współczesna narracja zbudowana wokół postaci Kleopatry przypomina obraz składający się z historycznych ram i płótna wypełnionego licznymi warstwami popkulturowych wyobrażeń władczyni. Innym porównaniem może być przywołany tort autorstwa Sandry Smiley, w którym fakty na temat władczyni byłyby podstawą konstrukcji, przełożoną kremem z wyobrażeń Ptolemejskiej w danej epoce, a nałożona na to popkulturowa warstwa nadałaby kształt całości. Mamy zatem obecnie do czynienia ze spleceniem narracji historycznej z komercyjnym wykorzystaniem wizerunku Lagidki. Historycy zresztą chętnie posługują się wspomnianymi przejawami popkultury, zabierając głos na temat filmów, doniesień prasowych o znalezieniu grobowca królowej lub też, jak wspomniałam, zamieszczając wzmianki o recepcji wizerunku Kleopatry w publikacjach jej dotyczących¹⁸. Jednocześnie osoby bez wykształcenia historycznego lub archeologicznego równolegle tworzą biografie królowej, a zamieszczony w nich aparat krytyczny, przywołujący starożytne źródła (i ewentualnie literaturę przedmiotu), bez ich naukowej analizy, tworzy złudzenie rzetelnego warsztatu badacza, opinie zaś wydawane przez krytyków literackich substytuują konstruktywną recenzję naukową¹⁹. W tym gąszczu

¹⁵ M. Kamińska, *Kategoria kontekstu w naukach społecznych a fenomen samozapisu wiedzy potocznej w Internecie*, w: *Dialog – konflikt*, red. A. Dytman-Stasieńko, J. Stasieńko, Wrocław 2012, s. 117–128.

¹⁶ F. Barth, *An Anthropology of Knowledge*, „Current Anthropology” 2002, nr 43, s. 1–17.

¹⁷ G. Prince, *Dictionary of Narratology (Revised Edition)*, Lincoln 2003, s. 65.

¹⁸ Patrz: S.M. Burstein, *The reign of Cleopatra*, op. cit.; A. Łukaszewicz, *Kleopatra*, op. cit.; W. Schuller, *Kleopatra*, op. cit.; D. Preston, *Cleopatra and Antony. Power, Love and Politics in the Ancient World*, New York 2010.

¹⁹ Przykładem może być książka *Kleopatra. Biografia* autorstwa nagrodzonej Pulitzerem amerykańskiej publicystki Stacy Schiff, która wydała ją w 2010 roku (wydanie polskie ukazało się w 2012 roku). Ta napisana z polotem praca jest interesująca, ale do niektórych stwierdzeń pisarki, jak tych radykalnie wykluczających egipskie pochodzenie matki („Kleopatra miała

monografii, beletrystyki, literatury pięknej i popularnonaukowej trudno dostrzec, że liczba opracowań poświęconych ostatniej Lagidce jest niewspółmierna z ich jakością, a naukowych analiz jej postaci jest stosunkowo niewiele.

Pierwsze z naukowych tekstów wzmiankujących o życiu królowej to podręczniki akademickie, encyklopedie oraz monografie dotyczące dziejów starożytnego Rzymu lub Egiptu. Prace historyczne omawiające ten okres nie poświęcają władczyni żadnej uwagi. Tak stało się w przypadku kilkutomowego dzieła Theodora Mommsena *Römische Geschichte*, wydanego również w języku polskim²⁰, w którym autor skupił się wyłącznie na rzymskich postaciach. Interesującą pozycją jest praca zbiorowa *Egypt under the Ptolemies and Cleopatra VII*²¹ z początku XX wieku, zawierająca królewską tytułaturę zapisaną hieroglifami, rzadko przytaczaną we współczesnych opracowaniach²². Autor bezkrytycznie podąża tu jednak za przekazem starożytnych źródeł, ukazujących Kleopatę jako zachłanną władczynię, a Marka Antoniusza jako jej niewolnika, którym rządziła i którego nie pozostawiała nigdy samego²³. Z kolei Ronald Syme w *Rewolucji rzymskiej*²⁴ starał się ukazać siłę „propagandy” Oktawiana wymierzonej w Lagidkę i jej ukochanego. Teksty na temat Kleopatry znajdują się również w wielotomowych encyklopediach poświęconych czasom antycznym²⁵, w książce Petera Greena²⁶, w monografiach Guidy M. Jackson²⁷ i Joyce E. Salisbury²⁸ oraz w *Handbuch der ägyptischen Königsnamen* Jürgena von Beckeratha omawiająca pełną tytułaturę władców²⁹. We wskazanych dziełach Kleopatra jest jedną z wielu opisywanych

w sobie mniej więcej tyle z Egipcjanki, co Elizabeth Taylor”), niewątpliwie ubarwiających narrację, należy podchodzić z dystansem, raczej jak do zabawnej anegdotki, a nie faktu naukowego, za: S. Schiff, *Kleopatra. Biografia*, przeł. H. Jankowska, Warszawa 2012, s. 10.

²⁰ T. Mommsen, *Historia rzymska*, t. IV, przeł. T. Dziekoński, Warszawa 1867.

²¹ *Egypt under the Ptolemies and Cleopatra VII*, ed. E.A. Wallis Budge, London 1902.

²² Ibidem, s. 88.

²³ Ibidem, s. 97–98, 113–114.

²⁴ R. Syme, *Roman Revolution*, Oxford 1960; wydanie polskie: idem, *Rewolucja rzymska*, przeł. A. Baziór, Poznań 2009.

²⁵ *The Cambridge Ancient History: The Last Age of the Roman Republic, 146–43 B.C.*, t. IX, eds J.A. Crook, A. Lintott, E. Rawson, Cambridge 1994, s. 319–326; *The Cambridge Ancient History: The Augustan Empire, 43 B.C.–A.D. 69*, t. X, eds A.K. Bowman, E. Champlin, A. Lintott, Cambridge 1996, s. 1–69, 676–702; *Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft*, Hrsg. W. Kroll, t. XI/1, Stuttgart 1921, s. 750–781; W. Ameling, *Kleopatra VII*, w: *Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike: Altertum* 6, Hrsg. H. Cancik, H. Schneider, M. Landfester, Stuttgart 1999, s. 391.

²⁶ P. Green, *Alexander to Actium: The Historical Evolution of the Hellenistic Age*, Los Angeles 1990.

²⁷ G.M. Jackson, *Woman Rulers throughout the Ages. An Illustrated Guide*, Santa Barbara 1999, s. 99–102.

²⁸ *Encyclopedia of women in the ancient world*, ed. J.E. Salisbury, Santa Barbara 2001, s. 52–54.

²⁹ J. von Beckerath, op. cit.

postaci historycznych – bohaterów spektaklu dziejów starożytnych. Poświęca się jej zaledwie kilka akapitów lub zdań, przytaczając podstawowe fakty na jej temat wynikające ze starożytnych źródeł, na przykład jej wiek w momencie objęcia tronu z bratem³⁰. Podobnie jak w antycznych tekstach, Lagidka najczęściej jest przywoływana w kontekście swoich związków z Rzymianami, Juliuszem Cezarem i Markiem Antoniuszem oraz wojny z Oktawianem³¹. W książce poświęconej temu ostatniemu, *August i potęga obrazów*³², Paul Zanker zawarł rozdział o portretach Antoniusza, w tym analizę jego rzekomego przedstawienia jako Herkulesa w służbie u Kleopatry-Omfale. Na uwagę zasługują również monografie przybliżające historię stolicy Ptolemeuszy, takie jak Petera M. Fräsera³³, Güntera Grimma³⁴ lub *Ancient Alexandria between Egypt and Greece*³⁵, w których ponownie postać Kleopatry ma drugorzędne znaczenie. Warto za to wspomnieć nowsze opracowania Michela Chauveau poświęcone królowej³⁶, ponieważ autor próbuje dotrzeć do fundamentu jej współczesnego mitu i „odczarować” tę historyczną postać z odium ambitnej kusicielki, jak ją widzieli starożytni Rzymianie³⁷, aby ukazać Ptolemejkę jako władczynię chroniącą swoje państwo³⁸, niestety bez powodzenia. Z kolei w *The Last Queens of Egypt*³⁹ Sally-Ann Ashton poddała analizie wizerunki ptolemejskich królowych, ich asocjacje z bóstwami greckimi i egipskimi, a także postawiła hipotezę, że ich wizualne reprezentacje, w tym Kleopatry, mogły nawiązywać do przedstawień męskich z tej dynastii⁴⁰. W książce *Cleopatra and Egypt. One side of a sensational story*⁴¹ badaczka skupia się na ukazaniu różnych obliczy Lagidki w starożytności: od potomkini Ptolemeuszy i kobiety władającej państwem po partnerkę Marka Antoniusza i boginię po śmierci, tworząc bardzo

³⁰ *The Cambridge Ancient History: The Last Age of the Roman Republic, 146–43 B.C.*, op. cit., s. 320.

³¹ Na przykład w: P. Green, op. cit., s. 665–679.

³² P. Zanker, *Augustus und die Macht der Bilder*, München 1990; wyd. polskie: idem, *August i potęga obrazów*, przeł. L. Olszewski, Poznań 1999.

³³ P.M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, Oxford 1972.

³⁴ G. Grimm, *Alexandria: Die erste Königsstadt der hellenistischen Welt: Bilder aus der Nilmetropole von Alexander dem Großen bis Kleopatra VII*, Mainz 1998.

³⁵ *Ancient Alexandria between Egypt and Greece*, eds W.V. Harris, G.R. Ruffini, Leiden 2004.

³⁶ M. Chauveau, *L'Égypte au temps de Cléopâtre*, Paris 1997; wyd. anglojęzyczne: idem, *Egypt in the Age of Cleopatra*, London 2000; M. Chauveau, *Cléopâtre, au-delà du mythe*, Paris 1998; wyd. anglojęzyczne: idem, *Cleopatra. Beyond the Myth*, London 2002.

³⁷ M. Chauveau, *Cleopatra. Beyond the Myth*, op. cit., s. 69.

³⁸ M. Chauveau, *Egypt in the Age of Cleopatra*, op. cit., s. 24–26.

³⁹ S.-A. Ashton, *The Last Queens of Egypt*, Harlow 2003; wyd. polskie: eadem, *Ostatnie królowe Egiptu*, przeł. A. Gorlewska, Warszawa 2006.

⁴⁰ S.-A. Ashton, *Ostatnie królowe Egiptu*, op. cit., s. 107.

⁴¹ S.-A. Ashton, *Cleopatra and Egypt. One side of a sensational story*, Malden 2008.

wartościowe opracowanie na ten temat. Podobnie dzieło Ilse Becher⁴² może być traktowane jako katalog zawierający większość wzmianek o ostatniej władczyni z dynastii Lagidów w starożytnych źródłach literackich, co jest bardzo pomocne przy rekonstrukcji jej wizerunku w oczach ich autorów. Najnowszy stan badań dotyczący faktów z życia królowej porusza w swojej książce Duane W. Roller⁴³. Czytelnik znajdzie tam interesujące załączniki poświęcone między innymi zagadnieniu posiadania obywatelstwa rzymskiego przez królową. Bardzo ciekawą pozycją na rynku wydawniczym jest dzieło Lucy Hughes-Hallett *Cleopatra: Histories, Dreams and Distortions*⁴⁴. Autorka przedstawia recepcyjne wizerunki Kleopatry na przestrzeni wieków, tworząc rodzaj kulturowej biografii tej władczyni. Nie jest to pozycja *stricto* akademicka, lecz ukazuje władczynię w kilku odsłonach, co daje się już zauważyć w spisie treści, podzielonym na dwie zasadnicze części. Pierwszą poświęcono historycznej postaci, w tym spojrzeniu na wydarzenia opisane w starożytnych źródłach z punktu widzenia zarówno królowej, jak i jej wroga – Oktawiana. Druga ukazuje reprezentacyjne przedstawienia Ptolemejski według ról odgrywanych przez Kleopatę w danej epoce. Już na pierwszej stronie Lucy Hughes-Hallett stwierdza, że recepcyjne wizerunki królowej mogą być odczytywane jako lustrzane odbicie kultury epoki, w której były tworzone⁴⁵. Kolejną fascynującą lekturą na temat ostatniej egipskiej władczyni i jej poantycznych przedstawień jest *Cléopâtre. Vie et mort d'un pharaon*⁴⁶ Edith Flamarion. Interesującą analizę na temat wizerunku Kleopatry, a szczególnie popularności opisujących ją dzieł starożytnych w późniejszych, średniowiecznych czasach, podjęła również Anke Napp w swojej monografii „*In Terra Aegypti*”: *Das Bild des alten Ägypten von der Spätantike bis zur Frühen Neuzeit*⁴⁷. Także w monografii pod redakcją Carla Ruvo Reddy pod tytułem *Egittomania. L'immaginario dell'antico Egitto e l'Occidente* odnajdziemy rozdział Enrica Giacovelliego z analizą wizerunków recepcyjnych królowej w kontekście egittomanii⁴⁸.

Charakter pozycji uzupełniającej ma książka Heinza Heinena⁴⁹, ponieważ autor dokonał redakcji artykułów poświęconych czasom Kleopatry powstałych w latach 1966–2010, a także tekst Eduarda Volterry *Ancora sul matrimonio di Anto-*

⁴² I. Becher, *Das Bild der Kleopatra in der Griechischen und Lateinischen Literatur*, Berlin 1966.

⁴³ D.W. Roller, *Cleopatra. A biography*, Oxford 2010.

⁴⁴ L. Hughes-Hallett, *Cleopatra: Histories, Dreams and Distortions*, New York 1990.

⁴⁵ Ibidem, s. [III].

⁴⁶ E. Flamarion, *Cléopâtre. Vie et mort d'un pharaon*, Paris 1993.

⁴⁷ A. Napp, „*In Terra Aegypti*”: *Das Bild des alten Ägypten von der Spätantike bis zur Frühen Neuzeit*, Baden-Baden 2015.

⁴⁸ E. Giacovelli, *Ma che cinema d'Egitto!*, w: *Egittomania. D'immaginario dell'antico Egitto e l'Occidente*, ed. C. Ruvo Redda, Torino 2006, s. 321–340.

⁴⁹ H. Heinen, *Kleopatra-Studien: Gesammelte Schriften zur ausgehenden Ptolemäerzeit*, Konstanz 2009.

*nio con Cleopatra*⁵⁰ (omawiający list Antoniusza do Oktawiana, w którym nazwał ją swoją żoną). Interesującymi pozycjami na rynku są ponadto dzieła Stanleya Mayera Bursteina⁵¹ oraz Davida Stuttarda i Sana Moorheada⁵², ponieważ można je potraktować jako syntetyczne dzieła o Egipcie za panowania królowej, w tym w ostatnich miesiącach jej życia.

Z polskich opracowań podręcznikowych i encyklopedycznych poświęconych Lagidce warto odnotować *Historię Rzymu* Adama Ziółkowskiego⁵³, prace Marii Jaczynowskiej⁵⁴, Izy Biezuńskiej-Małowist⁵⁵, *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu* pod redakcją Ewy Wipszyckiej⁵⁶ oraz trzypięciotomowe wydanie Zygmunta Kubiaka⁵⁷. Ponadto Tomasz Grabowski opublikował książkę *Ptolemeusze i Rzym. Przyjaźń czy zależność: stosunki polityczne w latach 273–43 p.n.e.*⁵⁸, w której uchwycił proces zmiany sytuacji w Egipcie i powolnego uzależniania się od Rzymu, co zrodziło reperkusje podczas panowania Kleopatry. Jednym z pierwszych, jeśli nie pierwszym polskim naukowym opracowaniem biografii królowej, jest książka *Kleopatra*⁵⁹ Stanisława Witkowskiego, wydana w 1939 roku we Lwowie, ponieważ autor zawarł interesujące dodatki omawiające gatunek węża mogącego doprowadzić do śmierci władczyni, a także analizę podstaw negatywnego wizerunku Lagidki w rzymskich źródłach literackich. Ważnymi pozycjami są także *Egipt Greków i Rzymian* oraz *Kleopatra: Ostatnia królowa starożytnego Egiptu* Adama Łukaszewicza⁶⁰. Ich wartość wynika z krytycznego podejścia do źródeł oraz wyrażania wątpliwości wobec ustalonych w historiografii założeń dotyczących chociażby okoliczności śmierci Lagidki. Także Anna Świderkówna poświęciła kilka swoich prac, o charakterze popularnonaukowym, Egiptowi⁶¹ i dynastii ptolemejskiej⁶².

⁵⁰ E. Volterra, *Ancora sul matrimonio di Antonio con Cleopatra*, w: *Festschrift für Werner Flume zum 70. Geburtstag*, Hrsg. H.H. Jakobs, Köln 1978, s. 205–212.

⁵¹ S.M. Burstein, *The reign of Cleopatra*, op. cit.; wyd. polskie: idem, *Kleopatra i jej rządy: Kleopatra VII Wielka 69–30 p.n.e.*, przeł. B. Godzińska, Warszawa 2008.

⁵² D. Stuttard, S. Moorhead, *31 BC: Antony, Cleopatra and the Fall of Egypt*, London 2012.

⁵³ A. Ziółkowski, *Historia Rzymu*, Poznań 2005.

⁵⁴ M. Jaczynowska, *Dzieje Imperium Romanum*, Warszawa 1995; eadem, *Religie świata rzymskiego*, Warszawa 1990.

⁵⁵ I. Biezuńska-Małowist, *Kobiety antyku: talenty, ambicje, namiętności*, Warszawa 1993.

⁵⁶ *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu*, t. I–II, red. E. Wipszycka, Warszawa 2001, s. 2, s. 386–387.

⁵⁷ Z. Kubiak, *Mitologia Greków i Rzymian*, Warszawa 2003; idem, *Piękno i gorzyc Europy: Dzieje Greków i Rzymian*, Warszawa 2003.

⁵⁸ T. Grabowski, *Ptolemeusze i Rzym. Przyjaźń czy zależność: stosunki polityczne w latach 273–43 p.n.e.*, Kraków 2005.

⁵⁹ S. Witkowski, *Kleopatra*, Lwów 1939.

⁶⁰ A. Łukaszewicz, *Egipt Greków i Rzymian*, Warszawa 2006; idem, *Kleopatra*, op. cit.

⁶¹ A. Świderkówna, *Życie codzienne w Egipcie greckich papirusów*, Warszawa 2008; eadem, *Kiedy piaski egipskie przemówiły po grecku*, Warszawa 2009; eadem, *Hellenika. Wizerunek epoki od Aleksandra do Augusta*, Warszawa 2009.

⁶² Eadem, *Siedem Kleopatrz*, Warszawa 2008.

Opracowania naukowe z zakresu kulturoznawstwa dotyczą najczęściej literaturoznawczej analizy sztuk teatralnych George’a Bernarda Shawa i Williama Szekspira⁶³ oraz kilku filmów poświęconych Kleopatrze⁶⁴ (głównie dzieła z 1963 roku, w którym w rolę królowej wcieliła się Elizabeth Taylor). Kinematografia jest przeważnie zdawkowo opisywana w monografiach na temat reprezentacji antyku na dużym ekranie⁶⁵. Wyraźnie zaniedbano zatem kulturoznawcze badania nad królową i brakuje na polskim rynku wydawniczym analizy historyczno-kulturoznawczej⁶⁶ wizerunku Lagidki od antyku po czasy współczesne. Co prawda znajdziemy wiele pozycji, głównie albumowych, próbujących uchwycić różnorodne reprezentacje Kleopatry w starożytności, lecz ograniczają się one do ukazania materiału wizualnego bez jego pogłębionej analizy; taki charakter mają na przykład ilustracje prezentujące wykopaliska podwodne na terenie Aleksandrii Francka Goddio i Zahi Hawassa⁶⁷ czy przedstawienie dzieł sztuki z czasów królowej w katalogu z wystawy przygotowanego przez Susan Walker i Petera Higgsa⁶⁸.

Jak wspomniałam, znaczna liczba opracowań na temat królowej to popularno-naukowe biografie, często mieszające fakty historyczne z literacką fikcją. W niniejszej książce zostaną one potraktowane nie jako źródła wiedzy o władczyni, lecz jako materiał do badań nad wizerunkiem Kleopatry w kulturze popularnej (rozdział trzeci). Z najważniejszych należy wymienić: *Kleopatę*⁶⁹ Emila Ludwiga (powstała w cyklu biografii w latach trzydziestych XX wieku), *Cäsar und Kleopatra. Die letzten Tage der römischen Republik* Philippa Vandenberg⁷⁰, *Kleopatę* Wolfganga Schullera⁷¹,

⁶³ M.in.: *Anthony and Cleopatra: A Collection of Critical Essays*, ed. M. Rose, London, 1977; M. Lamb, „*Antony and Cleopatra*” on the English Stage, London 1980.

⁶⁴ Najszerszej o reprezentacji Kleopatry w filmie pisze F.T. Royster (op. cit.).

⁶⁵ M.in.: A.J.L. Blanshard, K. Shahabudin, *Classics on Screen: Ancient Greece and Rome on Film*, London 2011; *Classics and Cinema*, ed. M.M. Winkler, Lewisburg 1991; *Classical Myth and Culture in the Cinema*, ed. M.M. Winkler, Oxford 2001; M.M. Winkler, *Cinema and Classical Texts. Apollo’s New Light*, Cambridge 2009; *Hellas on Screen: Cinematic Receptions of Ancient History, Literature and Myth*, ed. I. Berti, M.G. Morcillo, Stuttgart 2008; J. Solomon, *The Ancient World in the Cinema*, New Haven 2001.

⁶⁶ Być może Kleopatra powinna być podmiotem badawczym historyków kultury. Więcej na temat tej dyscypliny m.in. w: P. Burke, *What is cultural history?*, Oxford 2004; wyd. polskie: P. Burke, *Historia kulturowa. Wprowadzenie*, przeł. J. Hunia, Kraków 2012.

⁶⁷ *Cleopatra: The Search for the Last Queen of Egypt*, eds F. Goddio, Z. Hawass, Washington 2010.

⁶⁸ *Cleopatra of Egypt: From History to Myth*, eds S. Walker, P. Higgs, London 2001.

⁶⁹ E. Ludwig, *Cleopatra. The Story of a Queen*, New York 1937; wyd. polskie: idem, *Kleopatra*, przeł. E. Sicińska, Warszawa 1973.

⁷⁰ P. Vandenberg, *Cäsar und Kleopatra. Die letzten Tage der römischen Republik*, München 1986; wyd. polskie: idem, *Cezar i Kleopatra: Ostatnie dni Cesarstwa Rzymskiego*, przeł. M. Zeller, Warszawa 2006.

⁷¹ W. Schuller, *Kleopatra*, op. cit.; wyd. polskie: idem, *Kleopatra*, przeł. P. Tatecha, Warszawa 2009.

Cleopatra: Last Queen of Egypt Joyce Tyldesley⁷², *Kleopatę* Ernle'a Bradforda⁷³, *Kleopatę* Manfreda Claussa⁷⁴, *Cleopatra* Rona Millera i Sommer Browning (książka dla młodzieży z serii „Ancient World Leaders”⁷⁵), *Cleopatra and Rome*⁷⁶ Diane E.E. Kleiner, *Cleopatra and Antony* Diany Preston⁷⁷ oraz *Cleopatra: A Life* Stacy Schiff⁷⁸. Rozważania o epoce podejmuje także Pat Southern w biografiach Cezara, Kleopatry i Marka Antoniusza⁷⁹, które są niestety napisane według wspólnego schematu⁸⁰. Z kolei opracowania Aleksandra Krawczuka⁸¹, Christiana-Georgesa Schwentzela⁸² oraz Irène Frain⁸³ stanowią próbę nakreślenia psychologicznego portretu królowej. Wielu z tych publikacji brakuje odpowiedniego aparatu krytycznego, a także ostrożności w podejściu do źródeł antycznych (jak na przykład tekstom Vandenberg, Bursteina, Schwentzela)⁸⁴. Jako przykład tendencyjności i ukazywania fałszywego wizerunku Kleopatry może służyć publikacja *Miłość, seks i polityka w starożytnej Grecji i Rzymie* autorstwa Sławomira Kopra⁸⁵.

Niewątpliwie zarówno naukowa, jak i popularnonaukowa bibliografia poświęcona królowej wpływa na sposób postrzegania tej postaci historycznej, a przy tym jest znaczącym elementem jej współczesnego wyobrażenia⁸⁶. Wiele opracowań

⁷² J. Tyldesley, *Cleopatra: Last Queen of Egypt*, London 2008.

⁷³ E. Bradford, *Cleopatra*, New York 1972; wyd. polskie: idem, *Kleopatra*, przeł. E. Witecka, Warszawa 2001.

⁷⁴ M. Clauss, *Kleopatra*, München 1995.

⁷⁵ *Cleopatra*, eds R. Miller, S. Browning, New York 2008.

⁷⁶ D.E.E. Kleiner, *Cleopatra and Rome*, Cambridge 2005.

⁷⁷ D. Preston, op. cit.

⁷⁸ S. Schiff, *Kleopatra*, op. cit. Katarzyna Marciniak w recenzji tej pozycji słusznie zauważa, że książka ta jest przykładem przejęcia przez dziennikarzy bez przygotowania naukowego funkcji popularyzatora nauki, jeszcze do niedawna przypisywanej historykom. K. Marciniak, *Kleopatra i paparazzi (recenzja książki)*, „Meander” 2009–2012, t. 64–67, s. 309–320.

⁷⁹ P. Southern, *Pompey the Great*, Stroud 2002 (wyd. polskie: eadem, *Pompejusz Wielki*, przeł. B. Mierzejewska, Warszawa 2004); eadem, *Julius Caesar*, Stroud 2001 (wyd. polskie: eadem, *Juliusz Cezar*, przeł. B. Mierzejewska, Warszawa 2002); eadem, *Cleopatra*, Stroud 1999 (wyd. polskie: eadem, *Kleopatra*, przeł. B. Mierzejewska, Warszawa 2002); eadem, *Marc Antony*, Stroud 1998 (wyd. polskie: eadem, *Marek Antoniusz*, przeł. R. Kulesza, Warszawa 2001).

⁸⁰ Autorka ma, jak się wydaje, utarty pogląd na opisywane postacie i w każdej biografii zamieszcza podobne opisy wspólnych dla ich życia wątków, co widoczne jest szczególnie w książkach o Marku Antoniuszu i Kleopatrze.

⁸¹ A. Krawczuk, *Kleopatra*, Wrocław 1985.

⁸² Ch.-G. Schwentzel, *Cléopâtre*, Paris 1999; wyd. polskie: idem, *Kleopatra*, przeł. M. Kropiwnicka, Warszawa 2004.

⁸³ I. Frain, *L'inimitable Cléopâtre. Récit*, Paris 1998; wyd. polskie: eadem, *Niedościgniona Kleopatra. Opowieść o ostatniej królowej Egiptu*, przeł. Z. Burakowski, Warszawa 2009.

⁸⁴ P. Vandenberg, *Cezar i Kleopatra*, op. cit.; S.M. Burstein, op. cit.; Ch.-G. Schwentzel, op. cit.

⁸⁵ S. Koper, *Miłość, seks i polityka w starożytnej Grecji i Rzymie*, Warszawa 2004.

⁸⁶ Tworzy kolejną warstwę mitu Kleopatry, wykorzystując jako *signifiant* zachowane starożytne źródła materialne i literackie dotyczące królowej, a jako *signifié* zarówno samą postać historyczną, jak i jej wyobrażenia w epokach poantycznych aż do współczesności.

staje się rodzajem pomostu między wizerunkiem „Kleopatry – postaci historycznej” a „Kleopatry – mitu popkultury”⁸⁷, przedstawiając jej kolejne wizualne reprezentacje, omówione w kolejnych rozdziałach.

Propozycja warsztatu badawczego⁸⁸

Ogromne zróżnicowanie analizowanych materiałów wymaga połączenia kompetencji metodologicznych historyka i kulturoznawcy oraz dostosowania metod do typu źródła. Założeniem podjętych przeze mnie badań jest interdyscyplinarność, która powinna doprowadzić do swoistego *iunctim* nauk historycznych i kulturoznawstwa w zakresie analizy wizerunku Kleopatry VII⁸⁹. Pozwoli to na dalsze badania nad konstrukcją wizerunków osób znanych z kart historii, a stających się ważną częścią popkultury – na przykład, wspomnianych we wstępie, Che Guevary i Józefa Piłsudskiego.

Wizerunek Kleopatry VII w ciągu ponad dwóch tysięcy lat mijających od jej śmierci był ukazywany w postaci przeróżnych dwu- i trójwymiarowych przedstawień wizualnych, od starożytnych egipskich reliefów po współczesne zabawki, a także w formie literackiego opisu jej wyglądu i zachowania (między innymi w starożytnych rzymskich źródłach literackich czy literaturze pięknej, szczególnie w tragedii Szekspira)⁹⁰.

⁸⁷ M.in.: F.T. Royster, op. cit.; *Kleopatra. Die ewige Diva*, eds E. Bronfen, A. Lulińska, Trento 2013; *Le Mythe Cléopâtre. Pinacothèque de Paris, 10 avril 2014–7 septembre 2014*, eds M. Restellini, G. Gentili, G. Brizzi, V. Barberis, Paris 2014; M. Chauveau, *Cleopatra. Beyond the Myth*, op. cit.

⁸⁸ Różnorodność, a niekiedy ogrom omawianych materiałów wymagały ode mnie wykorzystania wielu teorii i koncepcji naukowych w sposób użyteczny. Dzięki temu metodologiczny aspekt pracy, zgodnie z moim założeniem, stał się tłem narracji o procesie przeobrażenia Kleopatry w wytwór popkultury, a nie jej główną osią.

⁸⁹ Żywię nadzieję, że w przyszłości będą możliwe dalsze badania interdyscyplinarne nad królową, a także badania transdyscyplinarne, tworzące nowe metodologie do prowadzenia badań na styku kulturoznawstwa i historii oraz innych wybranych dyscyplin naukowych. Więcej o badaniach inter- i transdyscyplinarnych m.in. w: B. Nicolescu, *Manifesto of Transdisciplinarity*, przeł. K.-C. Voss, New York 2002; B. Nicolescu, *Transdisciplinarity. Theory and Practice*, Cresskill 2008; *Oxford Handbook of Interdisciplinarity*, ed. R. Frodeman, Oxford–New York 2010; *Handbook of Transdisciplinary Research*, eds G. Hirsch Hadorn, G. Hoffmann-Riem, S. Biber-Klemm i in., Dordrecht 2008.

Ciekawy głos w dyskusji: U.M. Żegleń, *Potrzeba i perspektywy badań naukoznawczych w świecie dynamicznego rozwoju nauki i technologii*, „Zagadnienia Naukoznawstwa” 2017, nr 2 (212), s. 157–184.

⁹⁰ Bardzo interesującym aspektem współczesnego wizerunku królowej jest rozwijająca się literatura dla młodego odbiorcy, która niejako łączy kreowany przez autorów opis wizerunku Lagidki z obrazowymi przedstawieniami stworzonymi przez ilustratorów. Szerzej na ten temat w dalszych częściach książki. Patrz s. 234–244.

Oczywiście podstawą moich rozważań są badania z zakresu studiów recepcyjnych, przede wszystkim te, które traktują popkulturę jako kolejny etap transformacji wizerunków postaci znanych ze starożytności. Moim zdaniem koncepcje zaproponowane między innymi przez Lornę Hardwick⁹¹ czy Konrada Dominasa⁹² pokazują, jak ważne są studia nad współczesną kulturą. Zgadzam się z Dominasem, że ograniczanie badań do porównywania trafności odbioru dzieł z popkultury z faktami przedstawionymi w starożytnych tekstach literackich znacznie zubaża analizę i według mnie deprecjonuje również te dzieła popkultury jako niewarte badań⁹³. Ponadto w kontekście przemian postaci historycznych w ikony popkultury z naciskiem na kulturę dziecięco-młodzieżową korzystałam głównie z prac takich badaczy jak Henry Jenkins⁹⁴, Katarzyna Marciniak⁹⁵, Owen Hodkinson i Helen Lovatt⁹⁶, a także Lisa Maurice⁹⁷.

Nie sposób policzyć wszystkich istniejących obecnie recepcyjnych tekstów kultury na temat władczyni ani nawet oszacować ich liczby, ponieważ codziennie powstają nowe, na przykład w formie graffiti w miastach na całym świecie, grafik tworzonych przez internautów. Doskonałym przykładem jest przepiękne dzieło autorstwa BTOY⁹⁸, ukazujące Elizabeth Taylor w roli królowej, którą, dzięki uprzejmości artystki, można podziwiać na okładce niniejszej książki. Jednocześnie tak ogromną i różnorodną liczbą przedstawień Kleopatry otwiera wiele nowych możliwości w zakresie analizy dokonywanej przez kulturoznawców w zależności od postawionych pytań badawczych i przyjętych teorii, a także umożliwia umieszczenie jej postaci w polu badawczym studiów postkolonialnych, *Visual Culture Studies*, semiotyki kultury, antropologii historycznej i wielu innych.

Jak wspomniałam, chcę skupić się na problematyce związanej z przekształcaniem wizerunku postaci historycznej od antyku do czasów współczesnych.

⁹¹ Ważne w moich badaniach jest jedno z założeń autorki: „(IV) The concept of cultural horizon (with its ancient analogue *paideia*) provides a useful but not constraining framework for reception studies. How cultural horizons, with their assumptions, expectations, aspirations and transformations, relate to classical material is a crucial area in modern reception studies which also have to take into account the impact of new technologies and art forms (such as film)”. Za: L. Hardwick, *Reception studies*, Oxford 2003, s. 10.

⁹² K. Dominas, *Internet jako nowa przestrzeń recepcji literatury antycznej*, Poznań 2017.

⁹³ Ibidem, s. 86–87.

⁹⁴ H. Jenkins, *The Children's Culture Reader*, New York 1998.

⁹⁵ *Our Mythical Childhood: The Classics and Literature for Children and Young Adults*, ed. K. Marciniak, Leiden–Boston 2016.

⁹⁶ *Classical Reception and Children's Literature: Greece, Rome and Childhood Transformation*, eds O. Hodkinson, H. Lovatt, London–New York 2018.

⁹⁷ *Our Mythical Education: The Reception of Classical Myth Worldwide in Schools, 1900–2020*, ed. L. Maurice, Warsaw 2021.

⁹⁸ Galeria BTOY na flickr.com (dostęp: 22.05.20).

Aby przedstawić proces wykreowania współczesnego wizerunku Kleopatry jako efektu zderzenia się badań *stricto* historycznych z wizją stworzoną przez kulturę popularną, wypracowałam warsztat badawczy składający się ze zbioru narzędzi, które moim zdaniem są najbardziej adekwatne do realizacji założonego celu. Przede wszystkim uwzględniłam postawę badawczą *Visual Culture Studies*, rozumianą jako „żyjącą metodologię”⁹⁹. Kultura wizualna¹⁰⁰ coraz częściej stanowi, według Nicholasa Mirzoeffa, miejsce spotkań krytyków, historyków i praktyków chcących wyjść poza tradycyjne dla ich dziedzin obszary badawcze¹⁰¹. Uważam, że kluczowym „narzędziem” pozwalającym na zbiorczą analizę różnorodnych przedstawień królowej jest semiologiczna koncepcja mitu w ujęciu Barthes’a¹⁰². Szczegółowa analiza tego wtórnego systemu semiologicznego wykracza poza ramy niniejszego tekstu¹⁰³. Dlatego jedynie przypomnę, że w tym trójwymiarowym schemacie znak na pierwszym poziomie języka (*la langue*) składa się z pojęcia, ze znaczonego (*signifié*), do którego może odnosić się wiele elementów znaczących (*signifiant*), będących sensem i formą tworzonego przez nie znaku. Na drugim poziomie język zostaje zawładnięty przez mit do konstrukcji własnego systemu w metajęzyku i pierwotny znak staje się *signifiant* kolejnego *signifié*, tworząc znak drugiego poziomu, czyli właśnie mit. Zatem uznanie postaci historycznej za znak pierwszego poziomu umożliwia ukazanie procesu nadawania elementom znaczonemu (*signifiant*) kolejnych elementów znaczących (*signifié*) aż do współczesnego wizerunku, mitu w kulturze współczesnej. Ponadto Barthesowska koncepcja pozwala stworzyć strukturę umożliwiającą usystematyzowanie wiedzy na temat poantycznego wyobrażenia wybranego bohatera czasów starożytnych, w tym przypadku Kleopatry VII, a także ujęcie procesu zmiany sposobu ukazywania jej przedstawień na przestrzeni dziejów. Naukowiec może

⁹⁹ M. Smith, *Visual Culture Studies*, London 2008, s. X–XII.

¹⁰⁰ O kulturze wizualnej m.in.: *Visual Culture*, ed. Ch. Jenks, London–New York 1995; N. Mirzoeff, *What is visual culture?*, w: *The Visual Culture Reader*, ed. N. Mirzoeff, London–New York 1998, s. 3–13; M. Bal, *Visual Essentialism and the Object of Visual Culture*, „The Journal of Visual Culture” 2003, nr 2, s. 5–31; N. Mirzoeff, *Podmiot kultury wizualnej*, przeł. M. Bryl, „Atrium Questiones” 2006, nr 17, s. 249–272; W.J.T. Mitchell, *Pokazując widzenie: Krytyka kultury wizualnej*, przeł. M. Bryl, „Atrium Questiones” 2006, nr 17, s. 273–294.

¹⁰¹ N. Mirzoeff, *Podmiot kultury wizualnej*, op. cit., s. 252.

¹⁰² M.in. R. Barthes, *L’empire des signes*, Genève 1971; idem, *Image, music, text. Essays*, trans. S. Heath, New York 1996; idem, *Mythologies*, trans. A. Lavers, London 2000; wyd. polskie: idem, *Mitologie*, przeł. A. Dziadek, Warszawa 2008.

¹⁰³ Koncepcja mitu za: R. Barthes, *Mitologie*, op. cit., s. 239–296. Utylitarne wykorzystanie Barthesowskiego mitu, a także moje rozumienie tej koncepcji w: K.A. Kulpa, *Współczesny mit starożytności a przedmioty życia codziennego. Mit w ujęciu Rolanda Barthes’a a badania nad recepcją czasów starożytnych (wstęp do badań)*, w: *Semiotyczne wymiary codzienności*, red. A. Grzegorzczak, A. Kaczmarek, K. Machtyl, Poznań 2018, s. 115–134.

zatem stworzyć ramy swoich badań i przyjąć – posługując się nomenklaturą fotograficzną – perspektywę z „lotu ptaka”. W konsekwencji możemy spojrzeć na niejednokrotnie olbrzymie ilości materiałów wizualnych jak na elementy składowe pewnego procesu przemiany wizerunku – od realnie żyjącej postaci po jej wyobrażenia dzisiaj. W mojej ocenie ze wszystkich prac nad mitem tak uznanych badaczy, jak między innymi Northrop Frye¹⁰⁴, Gilbert Durand¹⁰⁵, Mircea Eliade¹⁰⁶, Claude Lévi-Strauss¹⁰⁷, to właśnie koncepcja Barthes’a pozwala na najpełniejszą analizę Kleopatry jako mitu i ukazania kolejnych etapów przemiany postaci historycznej w wytwór popkultury. Dzięki niej możliwe jest zweryfikowanie tezy o wykorzystaniu przez kulturę popularną postaci tej władczyni do wykreowania nowego typu kobiety – egipskiej POPkrólowej.

Koncepcja mitu Barthes’a zostanie uzupełniona o socjologię wizualną w ujęciu zaproponowanym przez Piotra Sztompkę¹⁰⁸, orientalizm w interpretacji Edwarda Saïda¹⁰⁹ i opowieść transmedialną Henry’ego Jenkinsa¹¹⁰, czyli rodzaj narracji rozwijanej przez różne platformy medialne, mające wkład w tworzenie fikcyjnego świata. Ostatni z wymienionych badaczy omawia zaproponowane pojęcie w kontekście filmowym, szczególnie franczyz, ale uważam, że ta koncepcja idealnie oddaje proces tworzenia popkulturowej narracji na temat królowej. Znak, którym jest Kleopatra, jest nie tylko czytany przez społeczeństwo, lecz także używany i przekształcany. Zakres socjologii wizualnej jest przy tym szerszy od tradycyjnego ujęcia kultury wizualnej, ponieważ skupia się na przedstawieniach powstałych zarówno świadomie, jak i przypadkowo. Z kolei orientalizm miał decydujący wpływ na ukształtowanie się współczesnego postrzegania Ptolemejskiej jako ikony Egiptu, a idąc dalej – kobiety ze Wschodu. Jak wspomniałam, to, co dzisiaj identyfikujemy jako wizerunek Lagidki, jest echem obrazu wykreowanego przez starożymskie źródła, który stał się fundamentem stworzenia współczesnego mitu starożytnej *femme fatale*. Królowa postrzegana jako ikona daje możliwość analizy przejawów jej przedstawień, szczególnie tych obecnych we współczesnym marketingu. Przykładowo – umieszczenie plakatu z Kleopatrami reklamującego naj-

¹⁰⁴ Patrz: N. Frye, *Anatomy of Criticism*, Princeton 1957.

¹⁰⁵ Patrz: G. Durand, *Figures mythiques et visages de l'oeuvre. De la mythocritique à la mythanalyse*, Paris 1979.

¹⁰⁶ Patrz: M. Eliade, *Myth and Reality*, New York 1963.

¹⁰⁷ Patrz: C. Lévi-Strauss, *Anthropologie structurale*, Paris 1958.

¹⁰⁸ M.in.: P. Sztompka, *Socjologia wizualna. Fotografia jako metoda badawcza*, Warszawa 2012; *Fotospołeczeństwo: antologia tekstów z socjologii wizualnej*, red. M. Boguni-Borowska, P. Sztompka, Kraków 2012.

¹⁰⁹ E. Saïd, *Orientalism*, New York 1978; wyd. polskie: idem, *Orientalizm*, przeł. M. Wyrwas-Wiśniewska, Poznań 2005.

¹¹⁰ Za: H. Jenkins, *Convergence Culture: Where Old and New Media Collide*, New York 2006, s. 20–21, 95–104, 119, 293.

nowszą książkę na jej temat w konkretnym miejscu stwarza pole badawcze do analizy samego wizerunku królowej, ale i otoczenia społecznego, w którym go umieszczono. Ponadto przyjmuję przekonanie reprezentowane przez Williama Johna Thomasa Mitchella, że zarówno medium wizualne w formie obrazu oraz filmu, jak i literackie, na przykład tekst powieści, posiada komponent wizualności¹¹¹, zatem możliwe jest przeanalizowanie wszystkich typów wizerunków Kleopatry, a więc tych ze starożytnych rzymskich źródeł oraz odgrywanych w filmach przez kolejne pokolenia aktorek jako typów obrazów reprezentujących dany sposób postrzegania ostatniej lagidzkiej władczyni.

Jest możliwe, żeby wszelkie wizualne przedstawienia królowej potraktować jako kliszę fotograficzną, utrwalającą sposób postrzegania Kleopatry w danym momencie historycznym. Dzieła malarskie, teatralne (sztuki Sardou czy Shawa służyły do odgrywania na scenie, a nie czytania) i filmy można zatem analizować jak obraz fotograficzny. Fotografia jako metoda badawcza pozwala też na analizę dokumentacji wszelkich form prezentowania Ptolemejskiej w kulturze popularnej, a także na stworzenie własnej, na przykład przez zdjęcia sklepów wykorzystujących postać władczyni do reklamy swoich usług. Narzędziem pozwalającym na dopełnienie analizy wizerunku Lagidki jest wreszcie ikonologia połączona z ikonografią (w ujęciu Erwina Panofskiego¹¹²). Chodzi przede wszystkim o wykorzystanie metod pozwalających na zrozumienie symboli zawartych w konkretnym dziele sztuki z intencją odczytania jego treści w kontekście czasu jego powstania i danego nurtu artystycznego. Badania takie ukazuje między innymi Peter Burke w *Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence*¹¹³.

Następnym kluczowym narzędziem badawczym jest intertekstualność w ujęciu zdefiniowanym przez Julię Kristevę¹¹⁴, które sytuuje dany tekst wobec innych,

¹¹¹ W.J.T. Mitchell, *Pokazując widzenie*, op. cit., s. 273–294.

¹¹² E. Panofsky, *Studia z historii sztuki*, red. J. Białostocki, Warszawa 1971, s. 11–32.

¹¹³ P. Burke, *Eyewitnessing: The Uses of Images as Historical Evidence*, London 2001; wyd. polskie: P. Burke, *Naoczność. Materiały wizualne jako świadectwa historyczne*, przeł. J. Hunia, Kraków 2012.

¹¹⁴ O intertekstualności, zdefiniowanej przez J. Kristevę jako pojęcie wskazujące sposób odczytania historii przez dany tekst i umieszczenia się w niej w procesie interakcji pomiędzy tekstami, m.in. w: J. Kristeva, *Simiōtikī. Recherches pour une sēmanalyse*, Paris 1969, s. 16, 115, 133–137, 146, 152, 164–166, 169, 191–196, 255–257, 306–315, 332–334; eadem, *Desire in Language: A Semiotic Approach to Literature and Art*, ed. L.S. Roudiez, trans. T. Gora, A. Jardine, New York 1980, s. 36, 59–60, 69. Jako uzupełniające powyższą definicję traktuję znaczenia podane przez Henryka Markiewicza i Michała Głowińskiego. Markiewicz uważa, że: „[Intertekstualność] jest to ujawniona w samym tekście relacja do proto/arche/tekstu, składająca do wzięcia go pod uwagę w recepcji tekstu. Dzięki temu uwydatniają się, rozjaśniają, modyfikują, wzbogacają pod względem semantycznym i artystycznym określone aspekty czy składniki tekstu, a jednocześnie dokonuje się w większym lub mniejszym zakresie interpretacja i waloryzacja proto/arche/tekstu. Intertekstualność jest więc interakcją” (za: H. Markiewicz, *Odmiany intertekstualności*, w: idem, *Wymiary dzieła literackiego*, Kraków 1996,

pozwalając na ustalenie wpływów, ukazanie zależności i wytropienie zapożyczeń, uznana przez Johna Fiske i Irit Rogoff za podstawową kompetencję w odczytywaniu kultury popularnej¹¹⁵. Metoda ta ma przede wszystkim posłużyć do swojego rodzaju „wiwisekcji” dramatów i powieści historyzujących, nawiązujących do postaci Kleopatry, autorstwa między innymi Shawa, Sardou i Franzera¹¹⁶, a następnie zekranizowanych. W połączeniu z koncepcją mitu Barthes’a umożliwi to zweryfikowanie hipotezy o parafrazowaniu antycznego wyobrażenia o królowej w kolejnych przedstawieniach literackich i wizualnych, tworzonych w przytłaczającej większości w obrębie kultury okcydentalnej (od łac. *occidentalis* – ‘zachodni’)¹¹⁷.

Krytyka antycznych źródeł literackich i materialnych pod względem wiarygodności i autentyczności z wykorzystaniem metod nauk pomocniczych historii (źródłoznawstwa, genealogii, numizmatyki, epigrafiki) jest kolejnym ważnym narzędziem badawczym. Jedyne starożytne relacje na temat Kleopatry, którymi dysponują historycy, pochodzą, jak wspomniałam, z przekazów spisanych w większości od kilkudziesięciu do kilkuset lat po śmierci królowej, i to przez mieszkańców Imperium Rzymskiego¹¹⁸, postrzegających otaczający ich świat z perspektywy państwa, które uczyniło Egipt swoją prowincją po zwycięskiej wojnie nad Ptolemejką. Należy przy tym podkreślić, że królowa nie odegrała znaczącej roli w historii swego kraju, dlatego też liczba zachowanych rzymskich wzmianek na jej temat jest adekwatna do pełnionej przez nią wówczas funkcji na arenie politycznej w I wieku przed Chrystusem. Nie zachowały się żadne staroegipskie teksty literackie na temat ostatniej Lagidki na tronie¹¹⁹. Źródła materialne w postaci

s. 229). M. Głowiński dodaje, że „o intertekstualności [...] mówić można tylko wtedy, gdy odwołanie do tekstu wcześniejszego jest elementem budowy znaczeniowej tekstu, w którym ono się dokonuje, czy też [...] gdy dokonuje się semantyczna aktywizacja dwóch tekstów, jednak czynnikiem przewodnim jest tekst odwołujący się, aktywizacja zaś tekstu będącego przedmiotem nawiązania – zjawiskiem wtórnym” (za: M. Głowiński, *O intertekstualności*, w: idem, *Intertekstualność, groteska, parabola. Szkice ogólne i interpretacje*, Kraków 2000, s. 13–14). O wykorzystaniu koncepcji intertekstualności w teorii badań literackich w: *Encyclopedia of Contemporary Literary Theory. Approaches, Scholars, Terms*, ed. I.R. Makaryk, Toronto 1993, s. 568–571.

¹¹⁵ J. Fiske, *Zrozumieć kulturę popularną*, op. cit., s. 130; I. Rogoff, *Studying Visual Culture*, w: *The Visual Culture Reader*, op. cit., s. 14–26.

¹¹⁶ C.M. Franzera, *Kleopatra. Ihr Leben, Ihre Zeit*, München 1957.

¹¹⁷ Zdaję sobie sprawę z konieczności nowego zdefiniowania pojęcia recepcji okcydentalnej oraz namysłu nad definicjami i klasyfikacjami w badaniach globalnych. Uważam jednak, że termin ten, w przypadku badań nad wizerunkiem Kleopatry, ma swoje uzasadnienie, co postaram się wyjaśnić w kolejnych rozdziałach pracy.

¹¹⁸ Wzmianki o autorach antycznych wspominających o królowej Kleopatrze m.in. w: I. Becher, op. cit.

¹¹⁹ Jedyne dostępne tekstami egipskimi są inskrypcje na stelach i ścianach świątyń zawierające tytułaturę królowej. O tytułaturze Ptolemeusza m.in. J. von Beckerath, op. cit., s. 121, 294; *Egypt under the Ptolemies and Cleopatra VII*, op. cit., s. 88.

reliefów na ścianach świątyni w Denderze, steli z jej imieniem, kilku edycji monetarnych oraz rzeźb są kanonicznym dla epoki ptolemejskiej, a nie realistycznym portretem władczyni. To treść rzymskich przekazów, stawiająca pytanie o stopień swej obiektywności, stanowi zatem główne źródło wiedzy o czasach Kleopatry. W ich analizie pomoże znajomość łaciny, starogreckiego oraz podstaw hieroglifów, dzięki czemu zostanie zweryfikowana hipoteza o postrzeganiu władczyni przez jej poddanych jako królowej, a nie faraona, co będzie szczególnie istotne przy analizie poantycznych wyobrażeń Lagidki. Wnioski płynące z analizy starożytnego wizerunku Ptolemejski z jednej strony pozwolą na stworzenie katalogu cech określających królową jako postać, a z drugiej – umożliwią skonfrontowanie tegoż wizerunku ze współczesnymi reprezentacjami jej postaci.

* * *

Kleopatra VII z dynastii Ptolemeuszy fascynuje mnie, od kiedy byłam nastolatką zaczytującą się w powieściach historycznych. Miałam szczęście i przywilej, aby poświęcić postaci władczyni swoje naukowe rozważania. Niniejsza książka została oparta na doktoracie *Przemiany wizerunku Kleopatry VII, królowej Egiptu. Między narracją historyczną a kulturą popularną*, który obroniłam 8 maja 2017 roku w Instytucie Kulturoznawstwa na Wydziale Nauk Społecznych Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

Nakreślenie recepcyjnego wizerunku królowej, powstałego w ponad dwutyśiącletnim okresie po jej śmierci, jest niełatwym zadaniem. Mam świadomość, że tematyce każdego z rozdziałów zamieszczonych w publikacji można poświęcić odrębną monografię, a proponowany przeze mnie wybór metodologii, analizowane przykłady i wyciągnięte wnioski zachęcają do dyskusji i konstruktywnej krytyki. Śladem Grzegorza Kowala chciałabym „jej ostrze nieznacznie przynajmniej spiłować”, przypominając słowa Jana Stanisława Bystronia: „pożyteczna jest każda praca, choćby bardzo niedoskonała, która stara się ująć jakąś obszerniejszą całość”¹²⁰.

¹²⁰ G. Kowal, *Autonomia kulturowej legendy*, Kraków 2014, s. 12.